

DOI: 10.7596/taksad.v3i1.310

Kelamcılara Göre Tahkiki İman¹

Hasan Kurt²

Öz

“İslam İnancına Göre Tahkiki İman” adını alan bu makale başlıca üç ana başlıktan oluşmaktadır. Etimolojik tahlilin yapıldığı ilk kısımda tahkik kelimesinin, sözlük ve terim anlamları ile Kuran-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerde tahkiki iman konusu üzerinde durulmuştur. Mütakaddimûn Dönemi Bazı İtikadî Mezheplere Göre Tahkiki İman adını taşıyan ikinci başlık altında Eş’ariyye, Matüridiyye ve Mutezile mezheplerinin tahkiki iman konusundaki görüşleri değerlendirilmiştir. Muteahhirun Dönemi Bazı Selefî Âlimlere Göre Tahkiki İman başlığı altında ise İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye ile Modern Dönem Selefî anlayışı benimseyen bazı âlimlerin görüşleri ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise araştırma esnasında ulaşılan sonuçlara yer verilmiştir. Klasik Kelam eserlerinde ihmal edilen tahkiki iman konusunun yeni bir bakış açısıyla değerlendirildiği çalışmanın bu alanda önemli bir boşluğu dolduracağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, İslam, Tahkik, İman, Selefiyye, Mutezile.

The Absolute Faith according to Islam

Abstract

This article titled "The Absolute Faith according to Islam," consists of three sections. In the first section, in which etymological examination has been made, the lexical and term meaning of quest, and Absolute Faith issue in Quran and Hadiths have been dwelled upon. In

¹ Bu makale, Semantik Açından İman Kavramı ve Kelamcılara Göre Taklidî-Tahkîkî İman, (İstanbul, 2014) adlı eserden yararlanılarak üretilmiştir.

² Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

the second section titled “Absolute Faith according to some sects in the Mutakaddimun Period”, Ash'ariyya, Maturudiyya and Mu'tazila sects' views on Absolute Faith have been studied. In the section titled “Absolute Faith according to Some Salafi Scholars in the Mutaahhirun Period”, views of Ibn Taymiyya and Ibn Qayyim Al-Jawziyyah and some scholars adopting Modern Era Salafi understanding have been discussed. In conclusion part, the results achieved during the research have been given. It is hoped that this study, in which Absolute faith being neglected in the Kalam works has been studied through a new perspective, will fill an important gap in this area.

Keywords: Kalam, Islam, Absolute Faith, Religion.

1. Etimolojik Tahlil

1.1. Tahkik Kelimesinin Sözlük Anlamı

Tahkik kelimesi Arapça “hakk” kökünden türetilmiştir. Hak kelimesi sözlükte çeşitli fiil kalıplarında; vacip ve gerekli olmak, uygun ve uyumlu olmak, zorunlu olmak, doğru olmak, emin olmak, gerçeği ve doğrusunu yakinen anlamak, gerçekleştirmek, uygulamak, gerekli ve sabit olmak, başarmak, ispatlamak, tasdik etmek, incelemek, sorgulamak, kontrol etmek, düğümü sağlam bağlamak, hak konusunda iddialaşmak, gerçeği söylemek, isabetli olmak, yolun ortasında yürümek, kesinlik kazandırmak, sağlamlaştırmak, ciddi olmak, sahiplenmek, kâmil, sadık ve layık olmak³ gibi pek çok anlamlara gelmektedir.

İsim olarak ise hak kelimesi, Allah'ın isimlerinden biri olduğu gibi Kuran, Din, İslam, ölüm, gerçek, doğru, sağlam, mal, mülkiyet, pay, hisse, uygun, makul, nasip, doğru ve sahih şeklinde çeşitli anlamlara⁴ gelmektedir. Aynı kökten türetilen hakikat kelimesi doğru, sahih,

---

³ Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-ayn murattebena lâ hurûfi'l-mu'cem, thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut, 2003, c. 1, s. 339; Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, Tehzîbü'l-luga, thk. İbrâhim el-Ebyârî, Dâru'l-Katibi'l-Arabi, Kahire, 1967, c. 3, s. 374; İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, Mu'cemü mekâyîsü'l-luga, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mısır, 1979, c. 2, s. 15; İsfehânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed er-Ragîb, el-Müfredât fî garîbü'l-Kur'ân, thk. Muhammed Seyyid Kîlânî, Beyrut, ts, s. 125; İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, Lisânü'l-Arab, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts., c. 2, s. 940, 941; Tehânevî, Muhammed b. Ali, Mevsûatü Keşşâfi istilâhâtü'l-funûn ve'l-ulûm edt. Refik el-Acem, vd., Lübnan, 1996, c. 1, s. 682, 683; Zebidi, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs, thk. Ali Hilâli vd., Kuveyt, 2001, c. 25, s. 169, 170; Ebü'l-Bekâ, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî, el-Külliyâtü mu'cem fî mustalâhâtü'l-furûgi'l-lugaviyye, Beyrut, 1998, s. 391; Şevkî, Zayf vd. el-Mu'cemü'l-Vasit, Kahire, 2004, s. 187, 188.

⁴ İbn Manzur, Lisânü'l-Arab, c. 2, s. 940; Zebidi, Tâcü'l-arûs, c. 25, s. 166, 167; Ebü'l-Bekâ, Külliyyât, s. 391; Şevkî Zayf el-Mu'cemü'l-Vasit, s. 187.

gerekli ve sabit olan, şüpheden sonraki yakîn,⁵ mecazın zıddı olan gerçek anlam, mahiyet, korunması gereken şey, asıl, esas; “hakkâniyyet” kelimesi ise adalet ve kanununa uygunluk anlamlarında kullanılmaktadır. Yine aynı kökten gelen “istihkâk” kelimesi kazanma, hak etme, hakkı isteme ve ödenmesi gerekli olan şey anlamlarına gelirken, hakkını verme ve hakkın yerini bulmasına da “ihkâk-ı hak” denilmiştir. Bir araştırma ya da soruşturma yapan kişiye veya soruşturma hâkimine “muhakkik”⁶ adı verilirken “el-Hâkkatü” kelimesi de gerçekleşeceğinde hiçbir şüphe olmayan kıyamet ve musibet⁷ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

İşte tahkik kelimesi bu kadar geniş bir anlam alanına sahip “hakk” fiil kökünün tef’il babından mastarıdır. Buna göre tahkik sözlükte, doğrulama, içyüzünü araştırma, soruşturma ve inceleme, sağlamlaştırma, gerçekleştirme, gerçeğe dönüştürme, yerine getirme, uygulama, belirleme, tasdik ve teyit etme, kontrol etme, işin gerçeği, eksiksiz bir şekilde yapma ve gerekli kılma anlamlarına gelmektedir. Kıraat ilminde her harfin hakkını vermek anlamlarında da kullanılan tahkik kelimesi Türkçe’de edisyon kritik anlamını da ifade etmektedir. Bir şeyin ne olduğunu, doğru olup olmadığını anlamak için yapılan araştırma ve soruşturma ya da bir şeyin doğru olduğunu ortaya çıkarma, işin gerçeğini anlayıp bilmeye de tahkik denilmektedir. Belli bir maksatla yapılan araştırma ve soruşturmalara “tahkikât” adı verilirken taklidin karşıtı olarak kullanılan “tahkîkî” kelimesi de inceleme, araştırma, soruşturma ve delile dayanan şey anlamına⁸ gelmektedir. Tahkik kelimesinin bu şekilde sözlük anlamlarını belirledikten sonra şimdi aynı kelimenin terim anlamı üzerinde de durmak konun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.2. Tahkik Kelimesinin Terim Anlamı

Tahkik kelimesinin terim anlamıyla ilgili de çeşitli tanımlar yapılmıştır. Esasında tahkik herhangi bir meseleyi mutlak manada delilleriyle ispat etmek⁹ anlamına gelmektedir. Daha geniş bir ifadeyle tahkik, bir şeyin hakikatine vakıf olarak bir hakkı ispat etmek ya da onu yakinen idrak etmektir. Buna göre tahkîk kavramı da başkasının bakış açısını, yalnız

⁵ Ferâhîdî, Kitâbü’l-ayn, c. 1, s. 340; Zebidi, Tâcü’l-arûs, c. 25, s. 171, 172, 181; Ebü’l-Bekâ, Külliyyât, s. 326; ŞevkîZayf el-Mu’cemü’l-Vasit, s. 188.

⁶ Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, es-Sihâhtâcü’l-luga ve sıhâhi’l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdülgafur Attâr, Dârü’l-İlmî’l-Melâyin, Beyrut, 1990,c. 4, s. 1461; Zebidi, Tâcü’l-arûs, c. 25, s. 168, 177, 178, 179, 183; Ebü’l-Bekâ, Külliyyât, s. 390, 391; Şevkî Zayf, el-Mu’cemü’l-Vasit, s. 188.

⁷ Ferâhîdî, Kitâbü’l-ayn, c. 1, s. 340; Ezherî, Tehzîbü’l-luga, c. 3, s. 377; İbn Fâris, Mu’cemü mekâyîsü’l-luga, c.2, s. 17; Zebidi, Tâcü’l-arûs, c. 25, s. 168, 178.

⁸ İbn Manzur, Lisânü’l-Arab, c. 2, s. 942; Zebidi, Tâcü’l-arûs, c. 25, s. 178; Ebü’l-Bekâ, Külliyyât, s. 296; Sarı, el-Mevârid, İstanbul, ts, s.327-328; Mutçalı, el-Mu’cemü’l-Arabi’l-Hadîs, İstanbul, 1995, s. 182-184; Ayverdi, İlhan, Kubbealtı lugatı/ Misalli büyük Türkçe sözlük, İstanbul, 2005. c.3. s. 2995.

⁹ Cürçânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, Kitâbü’t-ta’rifât, Beyrut, 1985, s. 55; Tehânevî, Keşşâfi istilâhati’l-funûn, c.1, s. 392; Ebü’l-Bekâ, Külliyyât, s. 292.

hakikati ispata yönelik delili ifade etmektedir.¹⁰ Şu halde tahkiki iman kavramı itikadî konularda inceleme, araştırma, soruşturma, delil ve bilgiye dayanan sağlam ve sarsılmaz imanı ifade etmektedir.

Tahkik kavramı tasavvufta, hakka erme ya da hakikati bulmak için gayret sarf etme anlamına gelir. Tıpkı ta'allüm ve ta'lîm kelimeleri gibi tahkik de tahakkuk kelimeleri de benzer anlamda kullanılmaktadır. Buna göre tahkik veya tahakkuk kalbin inandığı şeye sürekli bağlı kalması anlamına gelmektedir. Eğer kalpte inandığı varlığa bağlı kalmaya engel olacak bir şüphe ya da hayal varsa iman batıl olur.¹¹ Çünkü bir meselenin delilleriyle ispatı anlamına gelen tahkik, imana zarar verici şüphe kabul etmeyen bir durumdur. Diğer bir ifadeyle Hak'tan gelen şeylerin özünü almak olan tahkiki iman, Hakk'ı isimlerinin suretleri olan âlemde müşahade etmektir. Bu duruma sahip bir muhakkiki, halk ile meşgul olması Hak'tan, Hak ile meşgul olması da halktan koparmaz.¹²

Kelam ilmine göre tahkiki imanın gerçekleşebilmesi için onun rasyonel temellere dayandırılması, bilişsel yönünün bulunması gerekmektedir. İman esaslarından herhangi biri rasyonel temellere dayanmazsa, karşı bir akıl yürütmeye zarar görebilir. Bu sebeple tahkik, imanın bilişsel yönünü kuvvetlendirerek oluşabilecek şüpheleri gidermeye yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte imanda tahkik konusu, Allah, melek ve ahiret gibi iman esaslarının tam manasıyla bilinmesi anlamına da gelmez. Tahkik, dini konuların tutarlılığını, akla uygun temelleri olduğunu ve hakikati anlamak için aklın kullanması gerektiğini bilmektir.¹³

İlk dönem kelam eserlerinde tahkiki iman karşılığında daha ziyade nazara ve istidlale dayalı iman terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu sebeple klasik dönem kelam âlimlerinin eserlerinde tahkiki iman kavramına rastlanmaz. Taklidi iman konusunun ise mukallidin imanı başlığı altında değerlendirildiği görülmektedir. Hatta bu düşünceden hareketle bazı araştırmalarda İslam düşüncesinde imanın tahkiki ve taklidi şeklinde ayrılmasının özellikle Gazzali sonrasında ortaya çıktığı belirtilmektedir.¹⁴ Hâlbuki

---

¹⁰ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu, haz. Sıtkı Güllü, Eser Neşriyat, İstanbul, 1997, c. 5, s. 169.

¹¹ Serrâc, EbûNasr Abdullah b. Ali et-Tusi el-Lüma, thk. Taha Abdülbaki Surur, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, yy. 1960, s. 413.

¹² Uludağ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 341; Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber Yayınları, Ankara, 1997, s. 683.

¹³ Bkz. Ünverdi, Mustafa, İmanda Taklid ve Tahkik, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.s. 39-40,41.

¹⁴ Yaran, Cafer Sadık, "Dini Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkiki İmancılık", OMUİFD, sy, 9, Samsun, 1997, s. 218.

Gazzali'den yaklaşık iki asır önce vefat eden Ebu Nasr Abdullah b. Ali et-Tusi Serrâc (ö. 378/988), *Lumadlı* eserinde imanda tahkik ve tahakkuk¹⁵ kavramlarını kullanmıştır.

Ayrıca yine hicri 325/936-412/1021 yılları arasında yaşamış ve Gazzali'den yaklaşık bir asır önce vefat eden Ebu Abdurrahman es-Sülemî'nin, *Hakâikü't-Tefsir* adlı eserinde de "tahkîku'l-iman" tabirine rastlanmaktadır. Sülemî Enfâl Suresi'nin 74. ayetini açıklarken, hicret edip doğru yola tabi olarak hakka uygun bir şekilde nefisle cihad edenlerin tahkiki iman sayesinde ebedi saadete kavuşacaklarını ifade etmektedir.¹⁶ Sülemî Yunus Suresi'nin 26. ayetini tefsir ederken de tahkîku'l-imânın sahih amel, sünnete uyma ve farzlarla birlikte bereketlere vesile olduğunu¹⁷ belirtmektedir. Aynı müellif Nur Suresi'nin 31. ayetinin tefsirinde ise felah, kurtuluş, selamet ve istikamet isteyen birisinin tahkiki iman ile birlikte tevbe ve duaya devam etmesi gerektiğini¹⁸ vurgulamaktadır.

Ayrıca yine Gazzali'den önce vefat etmiş Ebü'l-Kâsım Zeynü'l-İslam Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyri (ö. 465/1072) *Letâifü'l-İşârâtü't-Tefsîrü's-Suflî Kâmil li'l-Kur'âni'l-Kerim* adlı eserinde "tahkîku'l-imân" kavramına¹⁹ yer vermiştir. Bu bilgiler ışığında genellikle tasavvufi alanda tahkiki iman kavramının Gazzali'den önce de kullanılmaya başlandığını söylemek mümkündür.

Gazzali'den bir asır sonra yaşamış Müteahhirun dönemi kelamcılarında Fahreddin Razi'nin (ö. 606/1209) *Mefâtihu'l-Gayb* adlı meşhur tefsirinde bizzat tahkîku'l-imân tabirini kullandığı görülmektedir. Razi imanla ilgili görüşleri değerlendirdiği kısmın dördüncü bölümünde imanın şartları arasında Yüce Allah'ın bütün sıfatlarını tasdik etmenin olmadığından bahsetmektedir. O'na göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Allah'ın zatı gereği ya da ilmiyle âlim olduğunu bilmeyen kimseyi de mümin kabul etmiştir. Eğer tahkîku'l-iman konusunda bu konular gerekli şart olsaydı Hz. Peygamber (s.a.v.) bunları bilmeyen kişiyi mümin kabul etmezdi. İşte bu tahkîku'l-imanla ilgili durumdur.²⁰

Fahreddin Razi'den sonra Ebü'l-Hasan Burhaneddin el-Bikâî'nin de (ö. 885/1480) Nazm'üd-Dürer isimli tefsirinde Bakara Suresi'nin 257. ayetini açıklarken tahkîku'l-imân kavramını kullandığı görülmektedir. Bikâî'ye göre "Hz. İbrahim'in Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster,"²¹ demesi tahkîku'l-iman üzere ayân'ın yakınını

¹⁵ Serrâc, el-Luma, s. 413.

¹⁶ Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, Tefsirü's-Sülemi/Hakaikü't-Tefsir, thk. Seyyid Umran, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2004, c.1, s. 270.

¹⁷ Sülemî, Tefsîr, c.1, s. 300.

¹⁸ Sülemî, Tefsîr, c. 2, s. 44.

¹⁹ Kuşeyri, Ebü'l-Kâsım Zeynü'l-İslam Abdülkerim b. Hevâzin, Letâifü'l-İşarat tefsir sufi kamillî'l-Kur'âni'l-Kerim, thk. İbrâhim Besyuni, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, Kahire, 1981, c. 3, s. 533.

²⁰ Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, et-Tefsirü'l-Kebir/Mefatihü'l-Gayb, Dârü'lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1934. c. 2, s. 27.

²¹ Bakara2/260.

istememesidir.²² Görüldüğü gibi burada tahkik delil istemek suretiyle yakine ulaşmak anlamında kullanılmıştır.

Ebü'l-Hasan Burhaneddin el-Bikâî'den sonra İsmail Hakkı Bursevi'de (ö. 1137/1725) Ruhü'l-Beyan adlı tefsirinde, Hz. Peygamber'in Hz. Ebu Zer'e "Ey Ebu Zer! Gemini yenile. Çünkü deniz çok derin. Azığını çok al, çünkü yolculuk çok uzaktır. Yükünü de az al çünkü yol korkunçtur. Amelini ihlaslı yap çünkü Allah basirdir" dediğini nakl eder. Bursevi'ye göre bu rivayetteki "gemini yenile" ifadesinden maksat tahkîku'l-imân'dır.²³ Buna göre tahkiki iman ahiret yolculuğunda iyi hazırlanma ve ihlaslı davranma olmaktadır.

İsmail Hakkı Bursevi'den sonra İbni Acibe de (ö.1224/1809), el-Bahrü'l-Medîd adlı tefsirinde tahkiku'l-iman kavramını sıkça kullananlardan birisidir. O'na göre hak ve batılın ayrılarak gerçeklerin ortaya çıktığı ölüm anında pişmanlıklar başlar. Ayakların kaydığı ve hiçbir şeyin fayda vermediği kabir gününde, kuldan irfanla birlikte tahkiku'l-imâna sahip olup olmadığı sorulacaktır.²⁴

Yine İbni Acibe'ye göre Allah'a iman konusunda dünyada ve ahirette kurtuluş vesilesi olan tahkiki iman müşahede makamına yükselmekle gerçekleşir. İkinci olarak ise ahirete iman konusunda tahkiki iman, sürekli ahireti göz önünde tutmak ve ahiret hayatı başlamış gibi kendine çok yakın bilmekle gerçekleşir. Üçüncü olarak da ifrat ve tefrite düşmeden gücü yettiği ölçüde Yüce Allah'a saygılı bir kul olarak amelleri sağlam bir şekilde yapmak gerekmektedir.²⁵ O'na göre tahkiki imanı elde etmek için ibret alınacak hadiseler üzerinde tefekkür etmenin yanında özü sözü doğru olan âlimlerin dersleri de gereklidir.²⁶ Böyle sağlam ilim sahibi âlimlerin tedrislerinden mahrum olanlar tahkiki iman konusunda da gafil kalırlar.²⁷ İbn Acibe göre, irfan yolları, yakînin kemali gibi meselelerin yanında tahkiki iman konusu da kalplerde gizli olan şeylerdendir.²⁸

Osmanlı'nın son dönemlerinde kadılık görevinde bulunmuş Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik'in de (ö.1317/1899) tahkiki iman konusunda *el-İtkân fî tahkiki'l-imân* adlı 80 sayfalık eseri bulunmaktadır. Bu eserde bedihiyyat, iman, tahkiki bedihiyyat ve imanın hakikati gibi konular ele alınmıştır.²⁹

²² Bikâî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan, *Nazmü'd-dürer fî tenasübi'l-ayâtive's-süver, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye*, Haydarabad, 1978, c. 4, s. 64.

²³ Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhi'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an*, Mektebetu Eser, İstanbul, 1969, c. 1, s. 428; Rivayet hakkında bkz. İbn Hacer, *Münebbihât*, İstanbul, 1967, s. 75.

²⁴ İbn Acibe, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdi Haseni Şazeli, *el-Bahrü'l-Medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd*, thk. Ömer Ahmed er-Ravi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, c. 2, s. 127.

²⁵ İbn Acibe, *el-Bahrü'l-Medîd*, c. 2, s. 201.

²⁶ İbn Acibe, *el-Bahrü'l-Medîd*, c. 5, s. 64.

²⁷ İbn Acibe, *el-Bahrü'l-Medîd*, c. 6, s. 96.

²⁸ İbn Acibe, *el-Bahrü'l-Medîd*, c. 7, s. 167.

²⁹ Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik, *el-İtkân fî tahkiki'l-imân*, İstanbul 1312.

1.3. Kuran-ı Kerim’de Tahkik Kavramı

Kuran-ı Kerim’de bizzat tahkik kavramı bulunmamakla birlikte bu kelimenin kökü olan “hak” kelimesinin pek çok yerde zikredildiği görülmektedir.³⁰ Hak kelimesi ise Kuran’da çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır:

Kuran-ı Kerim’in, “Artık onlar gerçek sahipleri olan Allah’a döndürülmüşlerdir”³¹ ve “İşte O, sizin gerçek Rabbiniz olan Allah’tır”³² ayetlerinde hak kelimesi bir şeyi hikmet gereği yaratan Allah’ın bir sıfatı olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte “Güneşi ışıklı, ayı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona (aya) birtakım menziller takdir eden O’dur. Allah bunları, ancak bir gerçeğe (ve hikmete) binaen yaratmıştır.”³³ ayetinde görüldüğü gibi Yüce Allah’ın bir hikmet gereği yarattığı şeylere de hak denilmiştir. Şu halde ölümün ve yeniden dirilişin hak olması gibi Yüce Allah’ın her fiillerine de hak denilmektedir. Nitekim kıyamet hakkında “De ki: Evet, Rabbime ant olsun ki o şüphesiz gerçektir”³⁴ buyrulmuştur. “Buna rağmen onlardan bir gurup bile bile gerçeği gizler.”³⁵; “Gerçek olan, Rabbinden gelendir.”³⁶ ve “Bu emir Rabbinden sana gelen gerçektir.”³⁷ ayetlerinde de aynı durum söz konusudur.

Yine Kuran-ı Kerim’in, “Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği izniyle gösterdi.”³⁸ ayetinde görüldüğü gibi bir şeye, aslına uygun bir şekilde iman edilmesine de hak denilmektedir. Şu halde bir kimsenin yeniden dirilişe, sevap, ceza, cennet ve cehenneme iman etmesine de hak denilebilmektedir. Hak kelimesi, “İşte böylece Rabbinin yoldan çıkanlar hakkındaki "Onlar inanmazlar" sözü gerçekleşmiş oldu.”³⁹ ayetinden anlaşıldığı üzere uygun yer, zaman ve miktarda yapılan davranışlar ile söylenen sözler için de kullanılmaktadır. Buna göre “yaptığın şey ya da sözün haktır” denilebilmektedir.⁴⁰ Ayrıca Kuran-ı Kerim’in yaklaşık 272 yerinde zikredilen hak kelimesi genel olarak batılın zıddı,⁴¹ sabit ve vacip olmak, gerçekleşmek,⁴² ispat etmek,⁴³ hak,

³⁰ Bkz. Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, s. 208-212.

³¹ Yunus 10/30.

³² Yunus 10/32.

³³ Yunus 10/5.

³⁴ Yunus 10/53.

³⁵ Bakara 2/146.

³⁶ Bakara 2/147.

³⁷ Bakara 2/149.

³⁸ Bakara 2/213.

³⁹ Yunus 10/33

⁴⁰ İsfehânî, Müfredât, s. 125.

⁴¹ Bkz. Bakara 2/42; Nisâ 4/105; Mâide 5/ 77; vd...

⁴² Maide 5/107; A'raf 7/30; İsrâ 17/16; Hac 22/18; vd...

⁴³ İnşikak 84/2, 5.

gerçek,⁴⁴ doğru yol veya haber,⁴⁵ delil,⁴⁶ adalet,⁴⁷ kul hakkı,⁴⁸ bir olayın iç yüzü⁴⁹ gibi çeşitli anlamlarda da kullanılmaktadır.

Kur'an'ı Kerîm'de tahkik veya istidlâl ile aynı ya da yakın anlamda tezekkür, tedebbür, taakkul, tefekkür, i'tibar, nazar gibi kelimelerde sıkça kullanılarak, İslâm'ın getirdiği mesajlar hakkında düşünüp isabetli sonuçlara varılması istenmiştir. Ayrıca Kur'an'ı Kerîm'de ilim, sultan, âyet, beyyine, burhan, hüccet gibi çeşitli isimlerle belirtilen delillere büyük önem verilerek, inanç veya düşüncenin doğruya ulaşmasında delilin önemi üzerinde durulmuştur.⁵⁰

Kur'an'ı Kerîm'de her ne kadar bizzat tahkik kavramı zikredilmemişse de tahkik ile benzer anlamda kullanılan bazı istidlâl yöntemlerine yer verilmiştir. Bu yöntemlerden birincisi bir düşüncenin doğruluğu veya yanlışlığının gözlem ve deney yoluyla ispatlanması şeklinde gerçekleşir. Mesela Hz. İbrâhim (a.s.) putları parçaladıktan sonra kavmine bu işi büyük putun yapmış olabileceğini belirterek ona sormalarını söylemiş, kavmi de önceki tecrübelerinden hareketle putların konuşamayacağını⁵¹ dile getirmiştir.

Kur'an'ı Kerîm'de kullanılan ikinci bir istidlâl yöntemi de, benzerden benzere ve basitten mürekkebe doğru yapılan kıyas şeklidir. Bu anlamdaki kıyas, Kuran'da daha ziyade, öldükten sonraki yeniden dirilişe ve ilâhî sıfatlara yönelik inancın ispat edilmesinde kullanılan istidlâl yöntemidir. Buna göre mahlûkat hakkında var olan ve Yüce Allah'ın da nitelendirilmesi mümkün olan kemal sıfatların öncelikle Allah'ta en üst seviyede bulunması gerekir. Aynı şekilde yaratılmışların tenzih edildiği her eksiklikten öncelikle Yüce Allah'ın münezzeh olması gerekir.⁵² İnsanı ilk defa yoktan kim yaratılmışsa onu tekrar yaratılabileceğine⁵³ akl-ı selim sahipleri hükmedebilir.⁵⁴

Kur'an'ı Kerîm'de kullanılan üçüncü bir istidlâl yöntemi de birbirine zıt iki görüşün aynı hükümde olamayacağından hareketle tevhide, cennet ve cehenneme imanın gerekliliği üzerinde durulmasıdır. Bu yöntemde, tek bir ilâha inanmanın birden fazla ilâha inanmaktan ve cennete girmeyi istemenin cehenneme gitmeyi dilemekten daha doğru olduğu karşılaştırılarak

---

⁴⁴ Bakara 2/26, 91; vd...

⁴⁵ Yûnus 10/35; Mü'minûn 23/ 62.

⁴⁶ Yûnus 10/76.

⁴⁷ A'râf 7/89.

⁴⁸ En'âm 6/141; vd...

⁴⁹ Yûsuf 12/51; vd...

⁵⁰ Yavuz, "İstidlâl", XXIII, 325.

⁵¹ Bkz. Enbiya 21/58-65.

⁵² Bkz. Nahl 16/60.

⁵³ Bkz. Yasin 36/79.

⁵⁴ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, Muvâfikatü sahîhi'l-menkûl li-sarîhi'l-ma'kûl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, c. I, 14-15, 45-46; İbn Teymiyye, er-Redale'l-mantıkiyyîn, İdâretu Tercümâni's-Sünne, Lahor, 1976, s. 150, vd..

istidlâl yapılır.⁵⁵ Ayrıca Kur'an'da bir iddiayla ilgili delil isteme, iddianın gerçeğe çeliştiğini belirtme, ihtimalleri tartışarak yanlışı gösterme, karşı düşünce sahibini şüpheye düşürme, bilginin izafiyetini dikkate alma⁵⁶ gibi çeşitli istidlâl yöntemleri kullanılmıştır.

1.4. Hadis-i Şeriflerde Tahkik Kavramı

Kütüb-i Sitte olarak bilinen hadis kitaplarının bazılarında tahkik kelimesinin terim anlamından ziyade sözlük anlamında kullanıldığı görülmektedir. Mesela Tirmizi'nin "hudud" bahsindeki "mâcâe fî tahkîki'r-recm" şeklindeki yedinci bab başlığında tahkik kelimesi sözlük anlamında kullanılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde recm cezasının uygulandığından bahsedilen bu hadislerde tahkik kelimesinin uygulama ya da gerçekleştirme şeklinde sözlük anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Tahkik kavramının kökü olan "hak" kelimesinin ise pek çok hadiste zikredildiği görülmektedir.⁵⁷ Buna göre hadislerde hak kelimesi, doğru,⁵⁸ hak,⁵⁹ haklı olmak,⁶⁰ hak etmek,⁶¹ hak kazanmak,⁶² Allah hakkı,⁶³ Müslüman hakkı,⁶⁴ kul hakkı,⁶⁵ hayvan hakkı⁶⁶ zekât⁶⁷ vahiy⁶⁸ İslam⁶⁹ gibi çok çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Hz. Peygamber de (sav) bir hadislerinde, "Ey Allah'ım Sen haksın; Sen'in va'din de haktır, Sana kavuşmak da haktır, Sen'in sözün de haktır, cennet de haktır, ateş de haktır, Peygamberler de haktır, Hz. Muhammed de haktır. Saat (Kıyamet) de haktır"⁷⁰ şeklinde dua ederken Yüce Allah'ın, Peygamberlerin ve kıyametin doğru ve gerçek olduğunu vurgulamıştır.

Hadis kitaplarında tahkik ile benzer anlamda kullanılan iman hakikatini⁷¹ ve kemalinden⁷² bahseden bazı rivayetler de bulunmaktadır. Birtakım hadislerde, aleyhine dahi olsa insaftan ayrılmamak, herkese selam vermek, fakir olduğu halde infak etmek gibi üç şeyi

⁵⁵ Bkz. En'âm 6/81; Furkan 25/15.

⁵⁶ Yavuz, "İstidlâl", XXIII, 325.

⁵⁷ Wensinck, Arent Jean, el-Mu'cemül-müfehres li-elfazi'l-Hadisi'n-Nebevi, "h-k-k", E. J. Brill, Leiden, 1936, c. 1.483-487.

⁵⁸ Ebu Davud, "Edeb", 168.

⁵⁹ Ebu Davud, "Talak", 35.

⁶⁰ Tirmizi, "Bir", 58.

⁶¹ Buhari, "Lukata", 10; "Rehin", 6; "Şehâdât", 20.

⁶² Buhari, "Cizye", 12; "Diyât", 22; "Edeb", 89; Ebu Davud, "Diyât", 9.

⁶³ Buhari, "Buyu", 8, 11, "Cuma", 12, "Cihad", 59; "Libas", 101, "Rikâk", 38; "Tevhid", 22; Müslim, "Cuma", 9.

⁶⁴ Buhari, "Cenaiz", 3, "Ezan", 84; "Edeb", 125, 128; Müslim, "Selâm", 5; İbnMâce, "Cenâiz", 43.

⁶⁵ Buhari, "Cihad", 46, "Libas", 101, "Rikâk", 48.

⁶⁶ Tirmizi, "Kıyamet", 2.

⁶⁷ Buhari, "Zekat", 1; Müslim, "İmân", 32.

⁶⁸ Buhari, "Bed'ü'l-vahy", 3; "Ta'bîr", 1.

⁶⁹ Buhari, "Şürût", 15.

⁷⁰ Buhârî, "Teheccüd", 1.

⁷¹ Buhari, "İman", 1, 19.

⁷² Ebu Davud, "Sünnet", 16.

yapan kimsenin kâmil manada imana sahip olacağı ifade edilmektedir.⁷³ Bununla birlik Hz. Peygamber'in, beşeri münasebetlerle ilgili bazı konularda karşılaştırma ya da benzetme yaparak akıl yürütmelere başvurduğu da görülmektedir. Nitekim bir hadiste Allah Rasülü beyaz ırktan olduğu halde siyah bir çocuğu olmasından şüphelenen adama, kendisinin sahip olduğu kırmızı develerinin arasında farklı renk tonlarındaki boz develerin nereden gelmiş olabileceğini sorar. Adam soyundan bir damara çekmiş olabilir deyince Hz. Peygamber (s.a.v.) senin siyah oğlunda belki önceki soy kökünden birine çekmiş olabilir der.⁷⁴ Böylece aynı türden develerin arasındaki farklı renklere sahip olanlarından hareketle aynı ırktaki insan soyundan da farklı renklere sahip nesillerin olabileceği sonucuna varılmıştır.

Bir hadiste Yemenliler Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek din konusunda doğru bilgiye sahip olmak için kâinatın ilk yaratılışın da neler olduğunu sormuşlardır. Hz. Peygamber'de (s.a.v.) onlara Allah vardı ve Allah'tan başka bir şey yoktu. Allah'ın arşı su üzerindeydi. Sonra Allah gökleri ve yeri yarattı. Sonra Allah kâinatın tamamını takdir ve tespit edip yazdı,⁷⁵ buyurmuştur. Diğer bir hadiste ise Hz. Peygamber (s.a.v.) uyku vaktinde sağ tarafa yatıp: Ey göklerle yerin ve büyük arşın Rabbi! Ey bizim ve her şeyin Rabbi! Ey çekirdeği yaran! Allahım! Evvel sensin, senden önce hiç bir şey yoktur. Âhir de sensin! Senden sonra hiç bir şey olmayacaktır. Zahir sensin, senin üstünde hiç bir şey yoktur. Batın da sensin, senden başka hiç bir şey yoktur.⁷⁶ mealinde dua okumayı emretmişlerdir.

Hz. Peygamber (s.a.v) sabaha doğru kalkıp dışarı çıkmış ve gökyüzünü seyrederken “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akl-ı selim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır. Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru”⁷⁷ mealindeki ayetleri okumuşlardır. Hz. Peygamber (s.a.v) bundan sonra eve dönerek misvak kullanmış ve abdest alıp namaz kılmıştır. Bir müddet yattıktan sonra tekrar kalkarak dışarı çıkmış ve semaya bakarak bu ayetleri yine okumuştur. Bundan sonra da dönerek misvak kullanıp abdest almış kalkıp namaz kılmıştır.⁷⁸ Görüldüğü gibi bu mealdeki hadis-i şeriflerde kâinat ve O'nu yaratan Yüce Allah'ın sıfatları hakkında tefekkür etme teşvik edilmektedir.

Bazı hadislerde, delillerle bilinebilecek hükümler ile delâletin manasının nasıl açıklanabileceği üzerinde durulmuştur. Bizzat istidlal kelimesinin kullanıldığı bir rivayette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisi yemediği halde bulunduğu bir sofrada keler yenilmesine

---

⁷³ Buhari, “İman”, 20.

⁷⁴ Buhari, “Talak”, 26.

⁷⁵ Buhârî, “Tevhid”, 22.

⁷⁶ Müslim, “Zikir”, 17.

⁷⁷ Âl-i İmrân 3/190-191.

⁷⁸ Müslim, “Tahare”, 15.

izin vermesini istidlal eden İbn Abbas, kelerin haram olmadığı sonucuna varmıştır. Yine Hz. Peygamber'e (s.a.v.) merkeplerin (zekât) hükmünden sorulmuş o da genel bir hüküm ifade eden; "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür."⁷⁹ ayetinden başka Yüce Allah'ın onlar hakkında bir nass indirmediğini söylemiştir.⁸⁰ Burada da genel bir hükmün daha özel bir konuya uygulanması vardır.

2. Mütekaddimûn Dönemi Bazı İtikadî Mezheplere Göre Tahkiki İman

İlk dönem kelimat âlimleri eserlerinde tahkiki iman kavramından ziyade nazari ve istidlali iman kavramını kullanmışlardır. Bu sebeple burada tahkiki iman yerine nazari ve istidlali iman konusuna değinen itikadî mezheplerin görüşleri değerlendirilecektir.

2.1. Eş'ariyye'ye göre Tahkiki İman

İmam Eşari'ye göre Arapların İslam'dan önce de kullandığı gibi iman tasdik anlamına gelmektedir. O'na göre Yüce Allah'ı isim ve sıfatlarıyla bilip O'na teslim olma, O'nu sevme ve yüceltme de imanın hakikatindedir. Ayrıca namaz ve zekât gibi ameller de imanın işaretlerindedir. Bu sebeple imanın tasdikten ibaret olduğunu kabul edenlerle amellerin deimandan bir cüz olduğunu kabul edenler arasında lafız farklılığından başka bir şey yoktur.⁸¹ Görüldüğü gibi Eşari'nin iman tanımında tasdik yanında amellere de önem verilmektedir.

Mezhep âlimlerinin naklettiği bir görüşe göre marifetullah konusunda nazar ve istidlali gerekli gören İmam Eşari mukallidin imanını geçerli kabul etmemektedir. O'na göre, nazar yoluyla bir kitabın kâtibi, bir binanın da ustası olduğu bilinebilir. Bu tür akıl yürütme neticesinde fiillerden hareketle bir faile ulaşılabiliyorsa Yüce Allah'ın varlığı da O'nun fiilleri vesilesiyle bilinebilir.⁸² Bu sebeple itikadî konularda taklidin bırakılması gerekir. Batıl bir anlayışı taklid eden mukallid hayatını boş yere harcamış olur. Gidilen yolun doğruluğu ise ancak delillerin bilinmesiyle anlaşılabilir. İncancı rakiplerine karşı savunmadan aciz olan mukallid akıl yürütme ve tefekkürün güçlüğünden dolayı istidlalden kaçınmıştır.⁸³

İmam Eşari'ye göre bir müminin Hz. Peygamber'e ait sözlerin doğruluğunu da akıl yoluyla bilmesi gerekmektedir. Buna göre bir kimse, itikadî konuları aklî delillerle destekleyerek kalbin marifetine ulaşmadıkça gerçek anlamda mümin sayılmaz. Aklı yeterli olduğu halde bu konuda gerekli olan nazar ve istidlali terk ederse günaha girmiş olur. Fakat itikadî konularda rakipleriyle detaylı tartışma yapacak boyutta bilgiye sahip olması zorunlu

⁷⁹ Zilzal 99/7-8.

⁸⁰ Buhârî, "İtisâm", 24.

⁸¹ İbnFurek, a.g.e., s. 150, 155.

⁸² İbnFurek, Mucerred Makalat, s. 287; Taftazani, Serhu'l-Makasid, c. V, s. 221.

⁸³ İbnFurek, a.g.e., s. 319.

değildir. Bu konularda şüpheleri giderebilecek kadar bilgi ve basirete sahip olması yeterlidir. Zira iman esaslarına zarar verecek şekilde şüphe taşıyan mukallidin imanı sahih değildir.⁸⁴

İmam Eşari'ye göre istidlal ikiye ayrılır: Birincisi akıl yürüterek hüküm verme şeklinde tek kişinin yapmış olduğu tefekkürdür. İkincisi ise delil isteme anlamındaki istidlaldır bunda iki kişi bulunur. Bunlardan birisi bu tür akıl yürütmeye ilgili delil ister diğeri ise vardığı hükmün delilini gösterir. Eşari'ye göre istidlal ile eşanlımlı kullanılan istişhad, şahidin gaibe şahitliğini istemek yani bilinenden bilinmeyene gitmektir.⁸⁵ Eşari mezhebini sistemleştiren Bakıllani'de eserlerinde istidlali kullanan ilk dönem kelim âlimleri arasında yer alır. İstidlali karşılıklı delil isteme ya da delilini sorma olarak düşünen Bakıllani aynı zamanda istidlali bir kararın doğru olup olmadığını ispat etmek için delil getirme şeklinde de tanımlamaktadır.⁸⁶

Eşari mezhebinin önemli âlimlerinden Bağdadi; Abdullah b. Said, Haris el-Muhasibi ve Abdulaziz el-Mekki gibi âlimlerin de tevhit ile inkârın bir arada olamayacağından hareketle inandığını söyleyen bir kimsenin küfürden çıkmış olsa da tam anlamıyla mümin vasfını alamayacağı görüşünde olduklarını nakleder. Bu kişi ancak Allah'ın varlığını ve peygamberin hak olduğunu kâinatında hadis olduğunu delillerle bilebilirse gerçek mümin olabilir. Buna göre, taklid yoluyla inanan kişiye kesin olarak mümin denilemediği gibi ona müşrik ya da kafir de denemez. Bununla birlikte böyle bir kimsenin af edilmesi de mümkündür.⁸⁷

2.2. Mâtürîdiyye'ye göre Tahkikî İman

İmam Mâtürîdî meşhur eseri Kitâbü't-Tevhid'in başında dini konuları delillere dayanarak bilmenin önemini vurgulamaktadır. Mâtürîdî'ye göre dini konularda farklı düşünen fırkalar kendi yollarını doğru, başkalarının ise yanlış olduğunu söylerler. Ne var ki birbirine karşıt görüşlere sahip olmalarına rağmen her bir grubun taklitçileri bulunmaktadır. Mâtürîdî bu misalden hareketle başkasını taklid eden kişilerin özrünün kabul edilemeyeceğini vurgulamaktadır.⁸⁸ Buna göre hak ve batıl gibi birbirine tamamen zıt görüşlere sahip gruplardan her birini de taklit edenlerin olması, araştırma yapmadan inanan kişilerin yanlış yola girebileceklerini göstermektedir.

İmam Mâtürîdî aynı eserinin mukaddimesinde akıl yürütme anlamındaki nazarı, duyular ve haberler ile birlikte bilgi edinme yollarından biri olarak müstakil bir başlık altında

⁸⁴ Es'ari, Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak, Risaletü fi istihsâni'l-havz fi ilmi'l-kelam, thk. Richard J. McCarthy. Theology of al-Ash'ari, Beyrut, 1952, s. 87-88; İbn Furek, Mucered, s. 150-151; Bağdadi, Usulu'd-Din, s. 247-248, 254; Taftazani, Serhu'l- Makasid, c. V, s. 220.

⁸⁵ İbnFurek, Muceredü'l-Makalat, s. 286.

⁸⁶ Bakıllani, EbûBekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri, et-Takrib ve'l-irşad: es-sagîr, thk. Abdülhamid b. Ali EbûZend, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, c.1, s. 185, 208; a.mlf., Temhid, s. 34.

⁸⁷ Bağdadi, Usulu'd-Din, s. 254-255.

⁸⁸ Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhid, s. 3-4.

ele almaktadır. Hatta duyuların idraki ya da haber yoluyla doğru bilgi sahibi olurken dahi nazara ihtiyaç duyulduğunu⁸⁹ belirtmiştir. Zira herhangi bir haberin doğru veya yanlış olduğunun belirlenmesinde, peygamberlerin mucizeleri ile sihirbazların büyüünün birbirinden ayrılmasında bile akıl yürütmeye ihtiyaç vardır.⁹⁰ Yüce Allah Kuran'da "İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'an'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun."⁹¹mealindeki ayet ile konuyla ilgili bazı ayetlerde⁹² akıl yürütmeyi teşvik etmiştir. Nazarı teşvik eden bu tür ayetlerde Yüce Allah bilinen âlemden hareketle bilinmeyen âlemi anlamayı ve düşünmeyi emretmiş, bu metodun isabetli olup gerçeğe ulaştırdığını haber vermiştir.⁹³

Mâtürîdî'ye göre akıl yürütmeyi inkâr eden birisinin elinde akıl yürütmekten başka bir çarenin olmaması istidlalin ne kadar gerekli olduğunu göstermektedir.O'na göre kâinattaki hikmetlerin ve yaratıcının varlığını ispat eden delillerin bilinmesi, iyi ve kötünün ayırt edilmesi, insanlar için en faydalı olanının bilinmesi ancak nazar yoluyla mümkündür. Ayrıca zorluk, şüphe ve karışıklık anında sığınılacak yol tefekkür ve nazardır. Ayrıca herhangi bir nesne ve olayın meşru olup olmadığı ya da iyi ve kötü fiiller hakkındaki nihai karar ancak akıl yürütmeye bilinebilir.⁹⁴

Mâtürîdî'nin istidlal anlayışında duyular âlemininduyular ötesi âlem için delil olması⁹⁵ önem arz etmektedir. Mâtürîdî Mutezile⁹⁶ ve Hariciler⁹⁷ gibi Ehl-i Sünnet dışı mezhepler ile Dehriyye,⁹⁸ Sümeniyye,⁹⁹ Sofestaiyye,¹⁰⁰ Mennaniyye,¹⁰¹ Deysaniyye,¹⁰² Merkuniyye¹⁰³ ve Mecusiyye¹⁰⁴ gibi İslam dışı fırkaların görüşlerini değerlendirirken de çeşitli istidlal yöntemlerine başvurmuştur. Bu durumda ilk dönem kelamcılarına göre istidlalin, zorunlu olarak bilenemeyen ve duyularla da algılanamayan inançlarla ilgili zihnin bir akıl yürütme faaliyeti¹⁰⁵ olarak algılandığını göstermektedir.

---

⁸⁹ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 15.

⁹⁰ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 16.

⁹¹Fussilet 41/53-54.

⁹² Bkz. Bakara 2/164; Zariyat 51/20-21.

⁹³ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 16.

⁹⁴ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 17.

⁹⁵Bkz.Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 15-18, 281, 372.

⁹⁶ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 135-146, vd...

⁹⁷ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 521-529, vd...

⁹⁸ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 216- 231.

⁹⁹ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 232-233.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 234-239.

¹⁰¹ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 239-242.

¹⁰² Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 248-256.

¹⁰³ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 260-263.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 263-268.

¹⁰⁵ Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "İstidlâl", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, 326.

Mâtürîdî'ye göre evrenin gelişmeye ve yok olmaya müsait oluşu, tek bir cisimde zıtların bir araya gelişi onun yaratılmış olduğunu göstermektedir. Evrenin kendi dayandığı kanunlardan habersiz oluşu, bozulan yerlerini onaramayışı gibi durumlar da varlığının kendinden olmadığını göstermektedir. Kâinata zıtlıklar olmasına rağmen, her şeyin özünde bir uyum içerisinde olması bunların yaratıcısı ve yöneticisinin bir olduğuna, ilmine, hikmetine ve kudretine işaret etmektedir. Bu şekilde evreni gözlemleme neticesinde onun aciz oluşu yaratıcının varlığına, kendisini bilmeyişi de yaratıcısının ondaki düzeni bildiğine delil olmuştur.¹⁰⁶

Bununla birlikte âlimlerin üzerinde ittifak ettiği Allah'ın ahirette kesin bir şekilde bilinmesi konusu istidlal ilmiyle değil müşahede ilmiyle (ilmü'l-a'yân) olacaktır.¹⁰⁷ Ayrıca rüyetullah gibi müşahede ile elde edilen bilgi istidlali bilgi olmadığı gibi istidlali bilgide müşahede bilgisi değildir.¹⁰⁸ Çünkü Yüce Allah istidlali bilginin söz konusu edildiği bu âlemi kendi birliğine ve hikmetine rehberlik etmesi için yaratmıştır.¹⁰⁹

Mâtürîdî'ye göre nefsinin bilen Rabbini de tanımış olur. Çünkü nefsinin tanıyan kişi kendindeki işitme ve görme özelliğinin inceliklerini, nerede ne kadar yaşayacağını bilemez, bozulan bünyesini onaramaz, ihtiyaçlarını tam olarak gideremez.¹¹⁰ Hâlbuki Allah'ı ve O'nun emrini bilebilmek istidlal yoluyla idrak edilebilecek kesbi ve iradi bir durumdur. Kulun bu konuda kusurlu sayılması kendi fiili olan iradesiyle aklını kullanmaması yüzündendir. Çünkü kulun kendi yapısı yanında hayatın zorunlu halleri de insanı tefekküre sevk eder.¹¹¹ Netice itibariyle istidlal yolunu benimseyen her kişi, akıl yürütmenin her açıdan kazançlı bir yol olduğunu anlamakta gecikmez.¹¹²

İmam Matürîdî'ye göre Yüce Allah duyular dışında kalan şeylerin idrak edilmesini iki alternatifte dayandırmıştır. Bunlardan birincisi kişinin duyular yoluyla algıladığı şeyler hakkında akıl yürütmesidir. Bu da dumanın ateşle, aydınlığın güneşle, yazının kâatibi ile binanın da bir ustasıyla ilişkilendirilmesi gibi eserden failine gitmekle gerçekleşir. İkincisi de uzak ülkeler ve olaylardan haber alma gibi duyularla algılanan şeylerin nakledilmesiyle gerçekleşir.¹¹³ Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah'ın duyularla idrak edilmesi mümkün olmadığı için O'nun varlığı da ancak akli istidlal yoluyla bilinebilir.¹¹⁴ Mâtürîdî'ye

---

¹⁰⁶ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 50.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 125.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 126.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 157.

¹¹⁰ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 159.

¹¹¹ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 210.

¹¹² Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 209.

¹¹³ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 281.

¹¹⁴ Mâtürîdî, Kitabü't-Tevhid, s. 372.

göre iman aklın var olmasıyla gerekli hale gelir. Ayrıca iman esaslarının mahiyetinin bilinmesi de aklın tefekkür ve istidlal ile mümkün olur ki bu da bir zihin faaliyetidir.¹¹⁵

2.3.Mutezile'ye Göre Tahkikî İman

Mutezile'ye ait tüm kaynakların günümüze kadar ulaşmamış olması sebebiyle tahkiki iman konusunda bütün mezhep âlimlerinin görüşlerine tam olarak ulaşma imkânı bulunmamaktadır. Ayrıca mezhepler tarihiyle ilgili eserlerde taassuptan kaynaklanan farklı değerlendirmeler de bulunmaktadır. Mu'tezilî âlimlerin görüşleri hakkında aynı mezhebi benimseyen bir tarihçi ile Ehl-i Sünnet'e mensup başka bir tarihçinin eserlerinde birbirinden farklı bilgiler bulunabilmektedir. Bu sebeple tahkiki iman konusunda Mutezile'nin görüşleri objektif olması bakımından mezhebin önemli temsilcilerinden olan Kâdî Abdülcebâr'ın günümüze kadar ulaşabilmiş eserleri esas alınarak değerlendirilecektir.

Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* adlı meşhur eserinin on ikinci cildini nazar ve maarif konusuna ayırmıştır. Söz konusu eserinin başındaki “el-Kelâm fî'n-nazar ve'l-maârif”¹¹⁶ başlığıyla yaklaşık 120 sayfalık bir kısmını nazar konusuna ayırmıştır. Bu bölümde nazarın hakikati, cinsi ve halleri, ilim, marifet, malûm ve emare gibi çeşitli konuları değerlendirmiştir. Bundan sonraki “fî beyâni fesâdi't-taklîd”¹¹⁷ faslının “şüphe” başlıkları altında, taklidin batıl sayılmasının sebepleri üzerinde durmuştur.

Kâdî Abdülcebâr'a göre bilgi âlimin öğrenmek istediği şeyde nefsinin sükûna erişmesini sağlar.¹¹⁸ O'na göre bir kimseyi çok kişinin taklid etmesi, bu kişinin doğru olduğu anlamına gelmez. Çünkü doğruluğun yolu birken batılın yolu pek çoktur. Bu yüzden hakkı, taklidin çokluğundan başka bir yolda aramak gerekmektedir. Yüce Allah “Zaten onunla (Nuh) beraber pek azı iman etmişti.”¹¹⁹ ve “Onların çoğu ise haktan hoşlanmamaktadırlar”¹²⁰ ayetlerinde azınlığı övüp çoğunluğu yermiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tebliğe başladığı ilk yıllarında kendisine inanan çok az sayıda kişi vardı. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) İslâm'ın garip başladığını ve bir gün tekrar garip olacağını¹²¹ ifade etmiştir. Mesela Rum diyarında bulunup ta hak yolda olan Müslümanlar Rum halkından daha da azınlıkta kalabilir. Bütün bunlar hakkın azınlıkla da gerçekleşebileceğini göstermektedir.¹²²

Kadi Abdülcebâr'a göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Sevâd-ı Azam'a uyunuz¹²³ mealindeki hadisi taklit yoluyla çoğunluğa uymanın gerekli olduğuna delil gösterilemez. O'na

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid*, s. 608.

¹¹⁶ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, c. XII, s. 3-123.

¹¹⁷ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, XII, 123-209.

¹¹⁸ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, c. XII, s. 13.

¹¹⁹ Hud, 11/40.

¹²⁰ Hud, 11/40.

¹²¹ Müslim, “İman”, 232.

¹²² Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni* c. XII, s. 123; bkz. a.mlf, *el-Muhtasar*, 172.

¹²³ Bkz. İbnMâce, “Fiten”, 8

göre bu rivayetteki Sevad-ı Azam tabirinden maksat icmadır. Çünkü ümmetten bazıları Sevad-ı Azam'dan olmayabilir. Buna göre Sevad-ı Azam'a uyunuz ifadesini icmaya uyunuz şeklinde anlamak gerekmektedir. Bu durum da taklidin batıl olduğunu göstermektedir. Çünkü mukallidin taklit ettiği kimsenin hak yolda olup olmadığını bilemediğinden dolayı hata etmesi mümkündür. Aynı zamanda mukallid kendisine bildirilen bir haberin yalan olup olmadığından da emin olmadığı için itikadında cahil sayılır. Taklitle ilgili böyle bir durum batıl olunca Hz. Peygamber'in mucizesinin bilinmesi gibi dinin temel konularında nazar ve istidlalin gerekliliği anlaşılmış olur. İblis'in fasid kıyasından hareketle nazarın fesad olduğuna da hükmedilemez. Çünkü taklit yoluyla yapılan yanlış, kıyas yoluyla yapılan yanlışlardan daha fazladır.¹²⁴

İtikadi konularda taklidi reddedip nazar ve istidlali gerekli göre Kâdî Abdülcebâr fıkhî konularda ise halkın âlimleri taklid etmesini caiz görmektedir. O'na göre avamdan olan bir kimse fıkıh usulünde âlimlerin görüşlerini taklitten başka yolla öğrenemez. Ayrıca halkın dinini Hz. Peygamber ve ümmetin âlimlerinden öğrenmesi taklide değil delalete uymaktır.¹²⁵

Kâdî Abdülcebâr'a göre, batılı benimseyen taklid taraftarları nazarda herhangi bir fayda olmadığına inandıkları ya da meşakkat yerine rahatı tercih ettikleri için nazarı terk ederler. Bazıları ise nazarı gerekli görmemekle beraber batıl olduğuna inanır. Nazarı benimseyenlere düşmanlığından dolayı ya da onu benimsemeyen önderlerine uydukları için nazarı terk edenler de vardır. Bazıları nazarı terk eden gruba dâhil olmayı tercih edebilir ya da naslarda nazarın batıl olduğunu gösteren delilin varlığına inanabilir. Gerekli olduğuna inandığı halde ihmalinden dolayı nazarı terk edebilir. Tekfir edilen bir gruba girmiş olmaktan sakınmak için ya da usulü'd-dinde her müçtehidin doğru karar verdiğine inandığı için ya da buna benzer çeşitli sebeplerle nazarı terk etmiş olabilir.¹²⁶

Kâdî Abdülcebâr'a göre, marifetullah vaciptir ve Allah'ın bir lütuftur. Vacip ve lütuf sayılmayan çirkin şeylerden kaçınmak gerekmektedir. Kişi sanatkârını ve sanatını, müdebbirini ve tedbirini, O'na itaat ettiğinde sevap, isyan ettiğinde ceza alacağını bilirse kötülüklerden kaçınıp vacipleri yapmaya daha da yakınlaşır. Böylece hak edeceği sevap ve cezanın bilinmesi bir lütuftur.¹²⁷

3. Müteahhirûn Dönemi Bazı Selefî Âlimlere Göre Tahkiki İman

Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerinden önceki ilk dönem Selef âlimlerinin itikadi konularda Hz. Peygamber ve Ashabının yoluna sıkı bir şekilde bağlı oldukları bilinmektedir.

¹²⁴ Bkz. Kâdî Abdülcebâr, el-Muğni, c. XII, s. 123-125; Şerhu Usuli'l-Hamse, s. 62-63.

¹²⁵ Kâdî Abdülcebâr, el-Muğni, c. XII, s. 125; bkz. a.mlf.,Usuli'l-Hamse, s. 63.

¹²⁶ Kâdî Abdülcebâr, el-Muğni, c. XII, s. 183.

¹²⁷ Kâdî Abdülcebâr, Şerhü'l-Usûli'l-hamse, s. 64.

Bu ilk döneme ait Selef âlimleri teccime ve teville girmemek için genel olarak nasları olduğu gibi kabul edip akaid sahasında akla rol vermezler. Kuran-ı Kerim'e Sünnete ve Sahabeyedayalı taklidi imanı yeterli görüp itikadi konularda tartışmayı bidat sayan Selefilerin tahkiki iman konusunda farklı görüşleri olduğu da bilinmemektedir. Ne var ki hicri yedinci asırdan itibaren İbn Teymiyye ile başlayıp talebesi İbn Kayyım el-Cevziyye ile devam eden Selefiliğin ikinci dönem temsilcileri ilk dönem selef âlimlerinin icmalen üzerinde durdukları konuların detaylarına girmişlerdir. Hatta önceki Selefilerin ilgilenmediği konular ile selef anlayışına muhalif olan inanç ve düşüncelere dalıp bunlarla ilgili geniş açıklamalar da yapmışlardır.¹²⁸ Bu sebeple burada taklide şiddetle karşı çıkıp nazar ve istidlal konusuna değinen selefî âlimlerin görüşlerine yer verilecektir.

Esasında müteahhir dönemi selefî anlayışını benimseyen âlimlerin herhangi bir şahıs ya da mezhebin taklidine şiddetle karşı çıkma düşüncesini İbn Hazm'a dayandırmak mümkündür. Çünkü İbn Hazm'ın taklit konusundaki görüş ve delillerinin sonraki selef âlimlerini etkilediği görülmektedir. O, el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm isimli kitabının otuz altıncı bölümünü taklidin iptaline ayırmış, bu bölümde taklidin batıl olduğu, bu yüzden mezhep imamlarının hatta sahabenin bile taklit edilemeyeceği konusu üzerinde detaylı bir seklide durmuştur.¹²⁹ İbn Hazm'a göre dini konularda sahabeyi taklit etmemek onların faziletine zarar vermez.¹³⁰ O, taklidi, ihtilafli konularda âlimlerden birinin görüşüne inanmak¹³¹ şeklinde tanımlar. İbn Hazm'a göre Kur'an, Sünnet ve İcma'ya tabi olmak taklid değildir. Bu yüzden Hz. Peygamber'in (s.a.v) yoluna uyan birisi mukallid sayılmaz.¹³² Fakat Hz. Peygamber'den başka (s.a.v) Yüce Allah'ın masum kılmadığı herhangi birisinin şahsi görüşüne tabi olmak ise Allah'a isyan anlamına gelir.¹³³ Bununla birlikte Hz Peygamberden sonraki âlimlerin naslara dayanan fetvalarını almakta ise bir sakınca yoktur.¹³⁴

İbn Hazm'a göre inancında doğruyu bulmuş dahi olsa mukallid taklide yöneldiği için günahkârdır. Çünkü O'na göre mukallid ilk fırsatta bulduğu şeyi çalabilen bir hırsız gibidir.¹³⁵ Mukallid taklid etmekle günaha girmenin yanında muhaliflerine karşı imanını da müdafaa edemez.¹³⁶ İbn Hazm'a göre taklidin zıddı olan nazar ve istidlal Allah ve Resulünün

¹²⁸ Bkz. Uludağ, İslam Düşüncesinin Yapısı, s. 31.

¹²⁹ İbn Hazm, el-İhkâm, VI, s. 793-887.

¹³⁰ İbn Hazm, el-İhkâm, VI, 816-817.

¹³¹ İbn Hazm, el-İhkâm, VI, 793.

¹³² İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, el-Muhalla, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dârü't-Türas, Kahire, ts., s. 69-70. Bkz. İbn Hazm, el-İhkâm, VI, 836.

¹³³ İbn Hazm, el-İhkâm, VI, 793.

¹³⁴ İbn Hazm, el-İhkâm, VI, 823.

¹³⁵ İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri, Resailu İbn Hazm el-Endelüsi, thk. İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyyeli'd-Dirasat, Beyrut, 1987, c. III, s. 192.

¹³⁶ İbn Hazm, el-İhkâm, VI, 873.

emrettiği şeyleri bilmektir.¹³⁷ Tevhid, nübüvvet, ba's, haşr gibi itikadi konularda ise taklid asla caiz değildir.¹³⁸

3. 1. İbn Teymiyye'ye Göre Tahkîkî İman

İbn Hazm ile benzer görüşlere sahip olan selefi âlim İbn Teymiyye'ye¹³⁹ göre de delilsiz olarak başkalarının görüşlerini benimsemek anlamına gelen taklid, batıldır. O bu konuda Kur'an'ın şu ayetlerini delil göstermektedir:¹⁴⁰“İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar ve (o anda her iki taraf da) azabı görmüş, nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır.”¹⁴¹ “Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız" dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyeler?”¹⁴² “(Kıyamet gününde) hepsi Allah'ın huzuruna çıkacak ve zayıflar o büyüklük taslayanlara diyecekler ki: "Biz sizin tâbilerinizdik. Şimdi siz, Allah'ın azabından herhangi bir şeyi bizden savabilir misiniz?" Onlar da diyecekler ki: "(Ne yapalım) Allah bizi hidayete erdirseydi biz de sizi doğru yola ilettirdik. Şimdi sızlansak da sabretsek de birdir. Çünkü bizim için sığınacak bir yer yoktur.”¹⁴³ “Kıyamet gününde kendi günahlarını tam olarak taşımaları ve bilgisizce saptırmakta oldukları kimselerin günahlarından da bir kısmını yüklenmeleri için (öyle derler). Bak ki yüklenecekleri şey ne kötüdür!”¹⁴⁴ “Yüzleri ateşte evrilip çevrildiği gün: Eyvah bize! Keşke Allah'a itaat etseydik, Peygamber'e de itaat etseydik! derler. Ey Rabbimiz! Biz reislerimize ve büyüklerimize uyduk da onlar bizi yolda sapturdular, derler.”¹⁴⁵ İbn Teymiyye'ye göre Yüce Allah Kuran-ı Kerim'de Allah Resulüne uymaktan dönmeyi yasaklamıştır. Burada Allah ve Resulünün yasakladığı peygamberden başkasına tabi olma bütün Müslümanlara göre de haramdır. Çünkü halika isyan olan yerde mahlûka itaat olmaz. Bu sebeple her halükarda Allah Resulüne itaat etmek esastır.¹⁴⁶

Taklide bu şekilde şiddetle karşı çıkan İbn Teymiyye, Kur'an'a uygun olmayan akıl yürütme metodunu da benimsemez.¹⁴⁷ İbn Teymiyye'ye göre dinin temel konularında sadece kitap ve sünneti esas almak gereklidir. Zaten Kuran-ı Kerim'de Hz. Peygamber'in sözlerini

¹³⁷İbn Hazm, el-İhkam, VI, 823.

¹³⁸İbn Hazm, el-İhkam, VI, 861.

¹³⁹ Bkz. Özervarlı, M. Sait, “İbn Teymiyye”, DİA, İstanbul, 1999, c. XX, s. 405.

¹⁴⁰İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, Mecmuu fetava: Kitâbu usulî'l-fikh. cem'a ve tertib Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Asımî en-Necdi, Riyad, 1382, c. 20, s. 15. Bkz. İbn Teymiyye, Mecmuu fetava, IV, s. 197-198.

¹⁴¹ Bakara2/166.

¹⁴² Bakara 2/170; bkz. Maide 5/104; Lokman, 31/21; Saffat, 37/69; Zuhuruf, 43/24.

¹⁴³ İbrahim 14/21.

¹⁴⁴Nahl 16/25.

¹⁴⁵Ahzâb 33/66-67.

¹⁴⁶İbn Teymiyye, Mecmuu fetava, c. 19, s.260.

¹⁴⁷İbn Teymiyye, Mecmuu fetava, c. 16, s. 470-471.

doğrulayan akli ve nakli delillere yer verilmiştir.¹⁴⁸ İbn Teymiyye'ye göre dine aykırı olan her şey akla da aykırıdır. Bu sebeple aklın doğru kullanılmasına karşı çıkmayan selef âlimleri, aklın Kitap ve Sünnete aykırı sonuçlara ulaşabileceğine de inanmazlar.¹⁴⁹ O'na göre Hz. Peygamber'e uymada yanlışlık yapılması ya da doğruya ulaştıracak akıl yürütme metodunun terk edilmesi, kişiyi yanlış yola götürmektedir.¹⁵⁰ Görüldüğü gibi İbn Teymiyye'de İbn Hazm gibi taklide şiddetle karşı çıkmıştır. Sahih nakil ile doğru akıl yürütmenin çelişmeyeceğini vurgulamıştır.

İbn Teymiyye ile başlayan selefi anlayışta Gazzali sonrası kelimacılar arasında yaygınlaşan mantikî kıyasa dayalı istidlal yöntemleri, itikadî konuların ispatı ve savunulmasında yeterli olmadığı gerekçesiyle tenkit edilmiştir. İbn Teymiyye'ye göre Aristo'nun tümel kavramlara dayalı kurmuş olduğu klasik mantık, onun fizik ve metafizik düşünceleriyle ilgilidir. O'na göre Aristo mantığında anlamdan daha ziyade şekle dayalı biçimsel bir yapı ön plana çıkmaktadır. Ayrıca bu klasik mantık, soyut tümeler kullanmak suretiyle insan aklını gerçeklerden uzaklaştırıp zihnin normal işleyişini zorlaştırmaktadır.¹⁵¹

İbn Teymiyye'nin Kuran-ı Kerim'den çıkardığı istidlaller ise şöyledir:

1- Kuran-ı Kerim'de ayetlerle istidlal

İbn Teymiyye'ye göre Kur'an ayetlerinde pek çok istidlal örnekleri vardır. Bundan dolayı Enbiyanın metodu, Allah hakkında ayetlerle istidlal olmuştur. O'na göre ayetlerle istidlal ile kıyas arasında şöyle bir fark vardır: Alâmet anlamına gelen ayet bizzat medlulü gerekli kılan delildir. Ayetin delil gösterdiği şey ile başka bir şey arasında ortak kullanılan külli bir hüküm olması şart değildir. Tam aksine güneşin, gündüze delil olması gibi delil gösterilen şey, bizzat bilmeyi gerektiren bir ilimdir. Mesela "Biz, geceyi ve gündüzü birer âyet (delil) olarak yarattık..."¹⁵² ayetinde güneşin doğduğunu bilmek, gündüzün varlığını bilmeyi gerektiren bir ilimdir. Aynı şekilde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nübüvvetiyle ilgili ayetler bizzat nübüvvetini bilmeyi gerektiren bir ilimdir. Bu durum onunla başka bir şey arasında ortak külli bir hüküm vermeyi gerektirmez. Çünkü İbn Teymiyye'ye göre zaten var olan her delil, medlulünü gerekli kılar. Hâlbuki temsili kıyasta külli bir hüküm çıkarma vardır.¹⁵³

¹⁴⁸İbn Teymiyye, Mecmuu fetava, c. 16, s. 469.

¹⁴⁹İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, Der'üte'âruzi'l-akl ve'n-nakl: Mevafika sahihü'l-menkul li-sarihi'l-ma'kul, thk. Muhammed Reşad Salim, Dârü'l-Künuzi'l-Edebiyye, Beyrut, 1978, c.1, s. 194

¹⁵⁰İbn Teymiyye, Der'üte'âruzi'l-akl ve'n-nakl, c. I, s. 54

¹⁵¹ Bkz. İbn Teymiyye, er-Redale'l-mantikiyyîn, s. 15, 66, 134, 124, 194-200; 283; Yavuz, Yusuf Şevki, Kuran-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, İstanbul, 1983, s. 36-39; a.mlf. "İstidlâl", XXIII, 327.

¹⁵²İsra 17/12.

¹⁵³İbn Teymiyye, er-Redale'l-mantikiyyîn, s. 151.

2- Kıyâsü'l-Evlâ ile İstidlâl

İbn Teymiyye'ye göre ilahi olan ilmi, önermelerini birbirine eşit gören temsili ve şümüllü kıyas ile açıklamak caiz olmaz. Çünkü hiçbir eşi ve benzeri olmayan, eksik sıfatlardan münezzehtir olan Yüce Allah hakkında bütün fertleri aynı seviyede gören bir kıyas yapılamaz. O'nun başkasına benzetilmesi caiz değildir. Bu hususları dikkate almadan kullanılan metotlarla da yakine ulaşılmaz.¹⁵⁴ Bu yüzden İbn Teymiyye'ye göre Yüce Allah'ın sıfatları hakkında kıyasü'l-evlâ metodu kullanılmalıdır. Buna göre mahlûkat hakkında var olan ve Yüce Allah'ın' da nitelendirilmesi mümkün olan kemal sıfatların, öncelikle Allah'a daha uygun olması gerekmektedir. Aynı şekilde yaratılmışların tenzih edildiği her eksiklikten öncelikle Yüce Allah'ın münezzehtir olması gerekir. Çünkü Allah Kuran'da "Kötü sıfat, ahirete inanmayanlar içindir. En yüce sıfatlar ise Allah'a aittir. Çünkü O, her şeyden üstün ve hikmet sahibidir"¹⁵⁵ buyurmuştur. Bundan dolayı İbn Teymiyye'ye göre Allah'ın sıfatlarını, diğer varlıklarla ortak hüküm ifade eden kıyas çeşitleriyle değil, yücelik ifade eden kıyasü'l-evlâ metoduyla ispatlamak gerekir. O'na göre selef imamları Kuran'dan aldıkları bu yöntemi tevhid, sıfat ve mead konuları hakkında da kullanmışlardır.¹⁵⁶

3.2. İbn Kayyim el-Cevziyye'ye Göre Tahkîkî İman

İbn Teymiyye'nin talebesi olan İbn Kayyim el-Cevziyye¹⁵⁷ de *İ'lâmü'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Âlemin* adlı eserinde taklid konusunu ayrı bir başlık altında yer vermiştir. O'nun da bu konuda İbn Hazm ve İbn Teymiyye ile benzer delilleri kullandığı görülmektedir. Mezhep taklidine şiddetle karşı çıkan İbn Kayyim Kuran ve sünnete bağlılığı esas almaktadır. İtikad ikonular da Selefi anlayışı esas almakla birlikte İbn Kayyim akıl yürütme metodunu da benimsemiştir.

Bununla birlikte İbn Kayyim taklidi; haram, vacip ve mübah şeklinde üç ayırdıktan sonra haram olan taklidi de üç kısımda ele alır:

- 1- Allah'ın vahyinden yüz çevirerek atalarını taklit etmek.
- 2- Mukallidin, taklid ettiği kişinin ehli olup olmadığını bilmemesidir.
- 3- Aleyhine delil olduğu halde taklid yapılmasıdır.

İbn Kayyim'a göre bu şıklardan birincisinde, delile başvurma imkânı olduğu halde, üçüncüsünde ise karşı delil olduğunda taklid etme vardır. Bu taklitte Allah ve Resulüne isyan olduğu için yerilmesi gerekir.¹⁵⁸ O'na göre Yüce Allah Kuran-ı Kerim'in pek çok ayetinde

¹⁵⁴İbn Teymiyye, *Muvâfâkatü's-Sahîhi'l-menkûl*, I, s. 45; a.mlf. er-Redale'l-mantikiyyîn, s. 150.

¹⁵⁵Nahl 16/60.

¹⁵⁶İbn Teymiyye, *Muvâfâkatü's-Sahîhi'l-menkûl*, I, 45-46; a.mlf. er-Redale'l-mantikiyyîn, s. 150, 154, 157, 350; bkz. Neşşar, Ali Sami, *Menahicü'l-bahs ır'nde müfekkiri'l-İslâm*, s. 279-280.

¹⁵⁷ Bkz. Apaydın, H. Yunus, "İbnKayyim el-Cevziyye", *DİA*, c. XX, s. 110; Yavuz, Yusuf Sevki, *İbnKayyim el-Cevziyye*", *DİA*, c. XX, s. 125.

¹⁵⁸İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-l-Muvakkiîn*, s. 164-165.

taklidin bu çeşitlerini yererken¹⁵⁹ “Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun”¹⁶⁰ ayetinde ise Yüce Allah doğruyu bilen alimlere sormayı emretmektedir. İbn Kayyım’a göre Yüce Allah’ın indirdiğinden yüz çevirip atalarını taklid edenleri yermesi, taklidin haram olması için yeterlidir. Ancak ayetleri anlamak için çaba sarf ettiği halde anlayamadığı bir konuda âlim birisini taklid eden yerilmez Zira Yüce Allah “Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme”¹⁶¹ buyurmuştur. Taklidin ilim olmadığında âlimler de görüş birliğine sahiptir.¹⁶² İbn Teymiyye gibi İbn Kayyım da bu konuda taklidin geçersiz olduğunu işaret eden bazı ayetleri¹⁶³ delil göstermektedir.¹⁶⁴

3.3. Modern Dönem Bazı Selefî Âlimlere göre Tahkiki İman

İslâm geleneğini modern çağa taşıyan Arap düşünürlerin başında Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Ferid Vecdi (ö. 1373/1954) ve Ahmed Emin (ö. 1373/1954) gibi düşünürler gelmektedir. Bu âlimler klasik mezhep tartışmalarını gereksiz görüp mezhepçiliği ve taklidi reddetmenin yanında tabiata yönelmeyi, akli kullanmayı savunmuş, bu yüzden Mutezile’ye yönelmekle bile suçlanmışlardır.¹⁶⁵

Nitekim bu sürecin önde gelenlerinden biri olan Afgani, İslam dininin akla verdiği önemi vurgulayarak taklidi, gelişmenin önündeki en büyük engellerden birisi olarak kabul etmiştir. O’na göre mukallid kendi aklına, gereken önemi göstermediği için idrakini de kaybeder. Böyle birisinin akli, hüküm çıkarma veya yeni fikir üretme gibi kabiliyetlerini bile yerine getiremeyecek kadar tembelleşir ve söner.¹⁶⁶ Bu görüşleri sebebiyle Afgani, taklitçi düşüncüyü reddeden, geçmiş bazı âlimlerin görüşlerine saygı duymakla beraber onların görüşlerini de eleştirebilme cesaretini gösteren bir düşünür olarak¹⁶⁷ görülmüştür.

Afgani’nin yolunu takip edip onun görüşlerini sistemleştiren talebesi Muhammed Abduh’a göre de İslam taklidi yasaklamıştır. O, iman esaslarına körü körüne bağlı kalmaya, taklitçiliğe ve dini vazifeleri de bilinçsizce yerine getirmeye bütün gücüyle karşı çıkmıştır.¹⁶⁸ Bizat kendisi insanları taklitten kurtarıp dini, tefrika başlamadan önceki ilk Müslümanların anladığı gibi anlamak ve Arapçayı ıslah etmek için var gücüyle çalıştığını ifade etmektedir.¹⁶⁹

¹⁵⁹ Bkz. Bakara 2/170; Maide 5/104; A’raf 7/33; Lokman, 31/21.Zuhruf, 43/23-24.

¹⁶⁰Nahl 16/43.

¹⁶¹İsra 17/36.

¹⁶²İbn Kayyım, İ’lamü’l-I-Muvakkîin, s. 165.

¹⁶³ Bkz. Nisa 4/59; A’raf 7/3; Tevbe 9/16;Ahzab, 33/67.

¹⁶⁴İbn Kayyım, İ’lamü’l-I-Muvakkîin, s.166.

¹⁶⁵ Çelebi, İlyas, Mu’tezile’nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2004, c. II, sy: 2, s. 16. Bkz. Özervarlı, M. Sait, Kelamda Yenilik Arayışları, İstanbul, 1998.

¹⁶⁶Afgani, Cemaleddin, Tabiatçılığı Red, trc. Aziz Akpınarlı, Ankara, 1956, s. 110.

¹⁶⁷ Esen, Muammer, Afgani, Kelami ve Felsefi Görüşleri, Araştırma Yayınları, Ankara, 2006, s. 208.

¹⁶⁸Abduh, Muhammed, Tevhid Risalesi, trc. Sabri Hizmetli, Fecr Yayınevi, Ankara, 1986, s. 194.

¹⁶⁹Abduh, Muhammed, Tevhid Risalesi, s. 49.

O'na göre akli delillere dayanarak Allah'ı ve O'nun kemal sıfatlarını bilip peygamberlerine inanmak, her Müslümana farzdır. O'na göre aklımızı kullanmamızı isteyen Kuran'ın bize öğrettiği gerçek de böyledir. Kuran, daha önceki ataların yolundan giden kişilerin durumlarından haber vermek suretiyle bizi taklitten sakındırmaktadır. Çünkü bu yolu benimseyen milletler taklid sınırlarını aşamayıp hayatlarının temellerini bozarak milli varlıklarını yok etmişlerdir.¹⁷⁰

İstanbul'da Tanzimat Fermanı ve Mısır'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa (ö. 1265/1849) ile başlayan süreçte Batı tesiriyle bazı Müslümanlar, klasik kelimeler ve tasavvufun İslam âleminin derdine çare olamayacağını düşünerek Selefiyye hareketinde bir yenilenmeyi gerekli görmüşlerdir. Afganî ve Abduh'tan sonra Muhammed İkbal, Mehmet Akif, Mevdudî, Ebu'l-Hasan Nedvî ve Seyyid Kutub gibi isimleri de bu çağdaş Selefilik hareketinin temsilcileri arasında saymak mümkündür. Bu yeni selefiler de akla ilme ve teknik gelişmelere önem verdikleri gibi daha önceki selefilere aşan tevillerde de¹⁷¹ bulunmuşlardır.

Bu dönemde Muhammed Reşid Rıza'nın Menâr adlı tefsirinde de bizzat tahkîku'l-iman kavramını kullandığı görülmektedir. O'na göre tahkiki iman için yakîn şarttır. Yakîn ise herhangi bir şüphe ya da kuşku taşımayan kesin burhana dayanır. İrşad konusu nakli delile dayansa bile uluhiyyet ve nübüvvet konusundaki burhanın akli olması gerekir. Bununla birlikte kişiyi yakîne ulaştıran akli delil (burhan), kelam âlimleri ile kadim filozofların belirlediği delillerle sınırlı olmaz. Çünkü bu delillerin önermeleri ve usulleri bozuk olabilir. Ümmi birisi bile kâinata veya nefsinde tecelli eden garib hadiselerle doğru bir nazarla baktığında yakîn ilme ulaşabilir. Bu ümmiler arasında, zamanını mantıkla ilgili önermelerle geçiren pek çok aydının ulaşamadığı yakîne ermiş kimseler de vardır. Aydınlar arasında da mukallitlerden daha kötü durumda olanlar da bulunmaktadır.¹⁷²

Reşid Rıza ile aynı asırda yaşamış Seyyid Kutub'un (ö. 1386/1966) *Fî zilâl'i-Kur'an*'ında da tahkîku'l-iman'dan bahsedilmektedir. O'na göre sahabelerin durumu ayrıcalıktır. Çünkü onların, iman gerektirdiği her şeye ve etkileyici sebeplerine sahip olmaları hayret verici bir durumdur. Kuran bu durumu hayret verici bir ifade ile “niye iman etmesinler?”¹⁷³ diye belirttikten sonra mümin olmaları için nefislerinde tahkiki imana sahip olmalarını istemektedir.¹⁷⁴ Seyyid Kutub'a göre sabretmek iman için zorunlu ve genel, zor yokuşları geçebilmek içinse özel bir sıfattır. Birbirlerine sabrı tavsiye eden müminlerin iman sorumluluklarında dayanışması sabrın ötesinde bir derecedir. Duygu birliğine sahip

¹⁷⁰Abduh, Muhammed, Tevhid Risalesi, s. 88

¹⁷¹Uludağ, İslam Düşüncesinin Yapısı, s. 31.

¹⁷²Reşid Rıza, Muhammed, Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim/Tefsirü'l-Menar, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts., c.1, s. 229.

¹⁷³İnşikâk 84/20.

¹⁷⁴Kutub, Seyyid, Fî zilâl'i-Kur'ân, Dârü's-Şuruk, Beyrut, 1985, c. 6, s. 3483.

Müslümanlardan her biri yeryüzünde tahkiki iman ve sorumluluklarını yerine getirmek için cihadın zorluklarına katlanır.¹⁷⁵

Yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki modernist İslâmî akım temsilcilerinden FazlurRahman, Hasan Hanefî, Murtaza Mutahharî, Muhammed Abid el-Cabirî ve Arkoun gibi isimlerin de başta taklidin reddedilmesi olmak üzere, bireysel özgürlüklerin öne çıkarılması, aklın yetki ve alanının arttırılması, maksat ve gayenin öncelikle göz önünde bulundurulması, maslahatın esas alınması, bilimsel verilere önem verilmesi ve mezheplerin arasını bulmak gibi daha önce Mu'tezile'nin de önem verdiği birçok esası paylaştıkları ifade edilmektedir.¹⁷⁶

Ayrıca modern dönemde din psikolojisi üzerine önemli çalışmalar yapan araştırmacılardan Walter Houston Clark'ın (1902-1994) bir makalesinde inancın tahkiki imana dönüşmesinde etkili olan altı madde şöyle belirlenmiştir:

- 1- Ailenin etkisiyle dereceli bir şekilde olgunlaşma: Dini gelişimde çocukluğun önemi. İçinde bireyin sevgi ve sağlıklı dini etkilerle kuşatıldığı normal bir aile tecrübesiyle kolaylaşan dini tecrübe tahkiki imanda önemlidir.
- 2- Şahıslar: Aile dışındaki özel şahıslar, hassas ama güçlü diğer uyarıcılarıdır.
- 3- Kurumlar: Bireyin dini kurumlarca şartlanması ya da bu kategoriye alınabilecek okullarca şartlanması. Kurumun gücü kurumu oluşturan bireylerin ahlakıyla eşittir.
- 4- Mistik tecrübe ve ihtida, inancın olgun imana dönüşmesinde iki hızlandırıcı süreçtir. Bunlar güçlü ve dramatik etki ile önemli uyaranlardır.
- 5- Dıştan gelen sarsıntı ve kriz: Kamu baskısı ya da şahsi bir felaket, imanın gelişiminde önemli bir pozitif faktör olabilir. Krizin faydaları ve zararlarının açıklanmasında Sorokin'in "Kutuplaşmanın Kanunu" diye geliştirdiği şey şuna dikkat çekmektedir: Toplumun oluşumundaki iki kutbun ortasında bulunan orta sınıf sıkıntılı dönemlerde kutuplardan birine meyledebilir. Bunlardan bazıları kendilerini eğlendirecek olan cesaret, fedakârlık ve liderlik performansına ilişkin eylemler yaparken bazıları da toplumsal temelleri dejenere edecek eylemlere girişirler. Bunun gibi bazı süreçler vasıtasıyla gizli inançlar, gün yüzüne çıplak olarak çıkar.
- 6- Kasti davranış ve seçme faaliyeti: Özgür ve potansiyel halindeki seçimler iman gelişiminin kaynaklarındandır.¹⁷⁷ Görüldüğü gibi iman konusu modern dönemde gelişen ilim dallarının verilerinden yararlanılarak yeniden değerlendirilmiştir.

¹⁷⁵Kutub, Seyyid, Seyyid Kutub, Fî zılali'l-Kur'ân, VI, 3913.

¹⁷⁶Çelebi, İlyas, Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri, s. 19-20.

¹⁷⁷http://www.aktuelpsikoloji.com/haber.php?haber_id=347310.04.2014.

Sonuç

İtikadî konularda inceleme, araştırma, soruşturma, bilgi ve delile dayanan sağlam bir inancı ifade eden tahkiki iman kavramının hicri dördüncü asırdan itibaren hemen hemen her asırda kullanıldığı görülmektedir. İlk dönem kelimeler âlimleri tahkik kavramı yerine daha ziyade nazar ve istidlale dayalı iman tabirini kullanırken akıl yürütme ve rasyonelliğe önem vermişlerdir. Fıkıh ilminde ise tahkik, şer'î bir hükmü delilleriyle ispata kavuşturma, işin hakikatine vakıf olma gayretini ifade eden teknik bir kavramdır. Tasavvufta ise genel olarak yakîn ile açıklanan tahkiki iman tefekkürün yanında hakka erme, hakikati bulma gayreti, kurtuluş, saadet ve bereket vesilesi olarak ifade edilmektedir. İlk dönemlerden itibaren tasavvufi eserlerde sıkça kullanılmaya başlanan tahkiki iman konusunda akıl yürütme gibi bilişsel yönün yanında kalbi ve hissi yönler de önem verilmektedir. Buna göre tahkiki imanda kuru bir akılcılık değil ibadet ve salih amelle birlikte kâinata cereyan eden hadiseleri ibret nazarıyla müşahede ederek sağlam imanı elde etme gayreti vardır. Ayrıca tahkiki iman konusunda ilk dönemde kullanılan anlaşılması zor felsefi ve kelami deliller yerine zamanla Kuran ve sünnete dayalı nakli deliller ile insan ve kâinatla ilgili tefekküre önem verildiği görülmektedir.

Kur'an'ı Kerîm'de her ne kadar bizzat tahkik kavramı zikredilmemişse de tahkik ile benzer anlamda tezekkür, tedebbür, taakkul, tefekkür, i'tibar, nazar gibi kelimelerde sıkça kullanılarak, düşünüp isabetli sonuçlara varılması istenmiştir. Hadis-i şeriflerde de bizzat tahkiki iman kavramı kullanılmamakla birlikte imanın hakikati ve kemalinden bahsedilerek bu konuda bazı amellerin önemi üzerinde durulmuş kâinat ve O'nun yaratıcısı hakkında tefekkür etme teşvik edilmiştir.

Eşari, Mâtüridî ve Mutezîlî kelimeler âlimleri tahkik kelimesi yerine nazar ve istidlal gibi akıl yürütmeyi ifade eden kavramları kullanmışlardır. İmanda tasdik ve amele vurgu yapılan Eşariyye'de Allah'a ve Peygambere iman konusunda delillere başvurmak gerektiği vurgulanmıştır. İmam Mâtüridi bu kavramları kullandığı yerlerde iman konularında akıl yürütme ve tefekkürün gerekli olduğunu belirtmektedir. Allah'ın sıfatları ve Hz. Peygamberin mucizelerinin bilinmesinde nazar ve istidlalin gerekli olduğunu vurgulayan Kâdî Abdülcebârda fikhî konularda caiz görmekle birlikte itikadî konularda taklidi reddetmektedir.

Müteahhir dönem selefi düşüncüyü benimseyen âlimlerin görüşlerine de kaynaklık eden İbn Hazm, taklid konusuna şiddetle karşı çıkarak özellikle itikadi konularda taklidin hiçbir türünü caiz görmemiştir. İbn Hazm'ın yolunu izleyen Selefi âlimler de Kuran ayetlerinden delil göstererek taklide şiddetle karşı çıkmışlardır. Bununla birlikte mukallidin Kuran ve hadise uygun doğru fetva veren âlimlere uyabileceği de belirtilmiştir. Selefi anlayışa sahip âlimlerin bu gayretleri taklide karşı olma görüşünün yayılmasında etkili olmuşsa da eserlerinde tahkiki iman ne olduğu konusunda yeterli bilgiye yer verilmediği görülmektedir.

Bununla birlikte Müslümanların inançlarında Kuran ve sünneti esas almaları konusunun vurgulanmasında da önemli etkileri de olmuştur.

Modern dönemlerde gelişen beşeri ve sosyal bilimler çerçevesinde tahkiki iman konusunda nakli ve akli delillerin yanında bireyin psikolojik ve sosyolojik yönü de dikkate alınmaktadır. Buna göre imanın tahkik seviyesine ulaşmasında çocuğun içinde sevgiyle yaşadığı sağlıklı ve dindar bir ailenin eğitimine önem verilmektedir. Aile dışında bireyin hayranlık duyduğu dindar kişiler, iyi bir dini ve ahlaki eğitim veren kurumlar ve ihtida örnekleri de tahkiki iman sürecinde etkili faktörlerdir. Bireyin içinde yaşadığı müspet toplum, olumlu sosyal hadiseler ile bazı afetler imanının gelişimini pozitif yönde etkileyebilmektedir. Bütün bu hadiseler karşısında bireyin bilinçli davranışı ve özgür iradesiyle doğru tercihler yapması, tahkiki imana ulaşmanın en temel unsurlarından biridir.

Netice itibariyle tahkiki iman Peygamber ya da aile ve çevredeki salih kimseleri taklitte başlar, nakli ve akli delillerin yanında sağlam duyu organlarının müşahede ve araştırmalarıyla gelişir. Bu gelişim sürecinde salih amel ve ibadetlerde gösterilen sabır ve sebatla tahkiki iman istikrar ve süreklilik kazanır. Tahkiki imana ulaşmada, her şeyi yaratan Yüce Allah'ın sıfatlarını bilme ve O'nu tanımanın, O'na sığınıp güvenmenin ve hidayet için dua etmenin önemi büyüktür. Zira kul gerekenleri yapma gayretini gösterecek neticeyi yaratmak Allah'a aittir.

Kaynakça

ABDUH, Muhammed, Tevhid Risalesi, trc. Sabri Hizmetli, Fecr Yayınevi, Ankara, 1986.

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemü'l-müfehreslielfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kahire, 1364.

AFGANÎ, Cemaleddin, Tabiatcılığı Red, trc. Aziz Akpınarlı, Ankara, 1956.

APAYDIN, H. Yunus, "İbn Kayyım el-Cevziyye", *DİA*, c. XX, s. 110.

AYVERDÎ, İlhan, Kubbealtı lügatı/ Misalli büyük Türkçe sözlük, İstanbul, 2005.

BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi, Usûlü'd-Din, Beyrut, 1981.

BAKILLANÎ, EbûBekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri, Temhidü'l-evail ve telhisü'd-delail, thk. İmadüddinAhmed Haydar, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiye, Beyrut, 1987.

BAKILLANÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri, et-Takrib ve'l-irşad: es-sagîr, thk. Abdülhamid b. Ali EbûZend, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.

BİKÂÎ, Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan, Nazmü'd-dürer fî tenasübi'l-ayâtive's-süver, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1978.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı, Ruhi'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an, Mektebetu Eser, İstanbul, 1969.

CEBECİOĞLU, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber Yayınları, Ankara, 1997.

CEVHERÎ, EbûNasr İsmail b. Hammâd, es-Sihâhtâcü'l-luga ve sıhâhi'l-Arabiyye, thk. AhmedAbdülğafurAttâr, Dârü'l-İlmî'l-Melâyin, Beyrut, 1990.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, Kitâbü't-ta'rifât, Beyrut, 1985.

ÇELEBÎ, İlyas, Mu'tezile'nin Klasik İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2004, c. II, sy: 2, s. 16.

ÇERKEŞİZÂDE, Mehmet Tevfik, *el-İtkân fî tahkîki'l-imân*, İstanbul 1312.

EBÜ'L-BEKÂ, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî, el-Külliyâtümu'cem fî mustalâhâti'l-furûgi'l-lugaviyye, Beyrut, 1998.

ES'ARÎ, Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak, Risaletu fi istihsâni'l-havz fi ilmi'l-kelem, thk. Richard J. McCarthy. Theology of al-Ash'ari, Beyrut, 1952.

ESEN, Muammer, Afgani, Kelami ve Felsefi Görüşleri, Araştırma Yayınları, Ankara, 2006.

EZHERÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed, Tehzîbü'l-luga, thk. İbrâhim el-Ebyârî, Dârü'l-Katibi'l-Arabi, Kahire, 1967.

FAHREDDİN ER-RÂZÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, et-Tefsirü'l-Kebir/Mefatihü'l-Gayb, Dârü'lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1934.

FERÂHÎDÎ, Halil b. Ahmed, Kitâbü'l-ayn murattebena lâ hurûfi'l-mu'cem, thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut, 2003.

http://www.aktuelpsikoloji.com/haber.php?haber_id=3473.

İBN ACİBE, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdi Haseni Şazeli, el-Bahrü'l-Medîd fî tefsîri'l-Kur'ani'l-mecîd, thk. Ömer Ahmed er-Ravi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

İBN FÂRİS, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, Mu'cemüme'kâyîsü'l-luga, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mısır, 1979.

İBN FUREK, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî, Mücerred makalati's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari, thk. Daniel Gimaret, Beyrut, 1987.

İBN HACER, Münebbihât, İstanbul, 1967.

İBN HAZM, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri, Resailübn Hazm el-Endelüsi, thk. İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyyeli'd-Dirasat, Beyrut, 1987.

İBN HAZM, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, el-Muhalla, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru't-Türas, Kahire, ts.

İBN HAZM, Ebu Muhammed b. Ali, el-İhkam, fi Usûli'l-Ahkam, thk. Ahmed Muhammed Sakir, Kahire, 1970.

İBN KAYYIM el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, İ'lâmü'l-muvakkîn an rabbi'l-alemin, thk. Muhammed el-Mu'tasım-Billah el-Bağdadi, Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, Beyrut, 1998.

İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, Lisanü'l-Arab, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, Mecmuu fetava: Kitâbusuli'l-fikh. cem'a ve tertib Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Asımi en-Necdi, Riyad, 1382.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, Der'üte'ârûzi'l-akl ve'n-nakl: Mevâfika sahihü'l-menkul li-sarihi'l-ma'kul, thk. Muhammed Reşad Salim, Dâru'l-Künuzi'l-Edebiyye, Beyrut, 1978.

İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, Muvâfikatü'sahîhi'l-menkûl li-sarîhi'l-ma'kûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, c. I, 14-15, 45-46;

İBN TEYMİYYE, er-Redale'l-mantikiyyîn, İdâretuTercümâni's-Sünne, Lahor, 1976.

İSFEHÂNÎ, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed er-Ragıb, el-Müfredât fî garîbü'l-Kur'ân, thk. Muhammed SeyyidKîlânî, Beyrut, ts.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Şerhu'l-usûli'l-hamse, thk. Abdülkerim Osman, AhmedEbû Haşım, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1988.

KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasan Abdülcebbâr b. Ahmed, el-Mugnî, fî ebvabi't-tevhid ve'l-adl, thk. İbrâhim Medkur, ed-Dâru'l-Mısriyyeli't-Te'lifve't-Terceme, Kahire, 1963.

KUŞEYRÎ, Ebü'l-Kâsım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevazin, Letaifü'l-işarat tefsir sufi kamilli'l-Kur'âni'l-Kerim, thk. İbrâhim Besyuni, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, Kahire, 1981.

KUTUB, Seyyid, Fî zilali'l-Kur'ân, Dâru'ş-Şuruk, Beyrut, 1985, c. 6, s. 3483.

MÂTÜRÎDÎ, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, Kitâbü't-Tevhîd, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İstanbul, 2003.

MÂTÜRÎDÎ, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi, trc. Bekir Topaloğlu, İstanbul, 2002.

MUTÇALI, Serdar, el-Mu'cemü'l-Arabi'l-Hadîs: Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul, 1995.

NEŞŞÂR, Ali Sâmi, Menahicü'l-bahs inde müfekkiri'l-İslâm, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1984.

ÖZERVARLI, M. Sait, "İbnTeymiye", DİA, İstanbul, 1999, c. XX, s. 405.

ÖZERVARLI, M. Sait, Kelamda Yenilik Arayışları, İstanbul, 1998.

REŞİD RIZA, Muhammed, Tefsirü'l-Kur'âni'l-Hakim/Tefsirü'l-Menar, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

SARI, Mevlüt, el-Mevârid: Arapça Türkçe Lugat, İstanbul, ts.

SERRÂC, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tusi el-Lüma, thk. Taha Abdülbaki Surur, Dâru'l-Kütübi'l-Hadise, yy. 1960.

SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, Tefsirü's-Sülemi/Hakaikü't-Tefsir, thk. Seyyid Umran, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2004.

ŞEVKÎ, Zayf vd. el-Mu'cemü'l-Vasit, Kahire, 2004.

TEFTÂZÂNÎ, Sadeddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, Şerhü'l-makâsîd, thk. Abdurrahman Umeyre, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1989.

TEHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali, MevsûatüKeşşâfiistilâhati'l-funûne'l-ulûm edt. Refik el-Acem, vd., Lübnan, 1996.

ULUDAĞ, Süleyman, İslam Düşüncesinin Yapısı, İstanbul, 2012.

ULUDAĞ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012.

ÜNVERDÎ, Mustafa, İmanda Taklid ve Tahkik, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

WENSINCK, Arent Jean, el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfazi'l-Hadisi'n-Nebevi, "h-k-k", E. J. Brill, Leiden, 1936.

YARAN, Cafer Sadık, "Dini Epistemolojide Eleştirel Akılcılık ve Tahkiki İmancılık", OMUİFD, sy, 9, Samsun, 1997, s. 218.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "İstidlâl", DİA, İstanbul, 2001, XXIII, 326.

YAVUZ, Yusuf Şevki, İbn Kayyim el-Cevziyye", DİA, c. XX, s. 125.

YAVUZ, Yusuf Şevki, Kuran-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu, İstanbul, 1983.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu, haz. Sıtkı Güllü, Eser Neşriyat, İstanbul, 1997.

ZEBİDİ, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs, thk. Ali Hilâli vd., Kuveyt, 2001.